

ББК 81. 411.1 -212

УДК 811. 161. 2'367

АДВЕРБІАЛЬНІ СИНТАКСЕМИ В ЛІНГВІСТИЧНОМУ
ТРАКТУВАННІ І.Р. ВИХОВАНЦЯ

У статті йдеться про адвербіальні синтаксеми як структурно-семантичний компонент речення. Пояснюється лінгвістична інтерпретація адвербіальних синтаксем І.Р. Вихованцем. Наводяться приклади частиномовної реалізації адвербіальних синтаксем.

Ключові слова: синтаксема, адвербіальна синтаксема, просте ускладнене речення.

У синтаксичній науці давно утвердилося поняття “синтаксема”. Її ролі в семантико-синтаксичній структурі речення присвячено цілий ряд праць мовознавців: Вихованця І.Р. [Вихованець 1992; Вихованець 1993] Городенської К.Г. [Городенська 1991], Гуйванюк Н.В. [Гуйванюк 1999], Загнітка А.П. [Загнітко 2001], Іваненко З.І. [Іваненко 1981; Іваненко 1979] Кржижкової Е. [Кржижкова 1967; Krizkova 1967] Мухіна А.М. [Мухин 1961; Мухин 1964] Степаненка М.І. [Степаненко 1997], Шульжука К.Ф. [Шульжук 2004].

Особливо вагомим внеском у встановлення статусу синтаксеми є лінгвістичні праці І.Р. Вихованця “Нариси з функціонального синтаксису української мови” [Вихованець 1992] і “Грамматика української мови. Синтаксис” [Вихованець 1993]. Вчений піддає детальному аналізу предикатні і субстанціальні синтаксеми елементарного речення, характеризує різні типи предикатних синтаксем, зокрема адвербіальні в усіх їх різновидах і найтиповіших частиномовних репрезентаціях.

Метою нашої роботи є дослідження адвербіальних синтаксем у лінгвістичному трактуванні І.Р. Вихованця. У межах поставленої статті реалізуються такі завдання:

- ◆ розкрити поняття “синтаксема” в синтаксичній науці;
- ◆ розглянути адвербіальні синтаксеми в лінгвістичній інтерпретації І.Р. Вихованця;
- ◆ проаналізувати трактування І.Р. Вихованцем найтиповіших частиномовних виявів кожного різновиду адвербіальних синтаксем.

Синтаксема – мінімальна (неподільна, що не членується на синтаксичні одиниці нижчого рангу) семантико-синтаксична одиниця, компонент семантичної структури речення. На відміну від членів речення, що визначаються на основі синтаксичних зв'язків, а отже, стосуються формально-синтаксичної структури речення [Українська 2000, с. 546], семантико-синтаксична структура простого речення будується знаками іншої природи – синтаксемами [Мірченко 2004, с. 35]. Семантичний розгляд речення дозволяє розмежовувати семантично ускладнені формально-ускладнене речення, відношення між якими є нерівнорядними [Вихованець 1993, с. 212].

За А.М. Мухіним [Мухин 1961, 53-65], який проаналізував важливість диференціації семантико-синтаксичного навантаження синтаксичної одиниці і традиційно виділюваного її значення, синтаксема характеризується тим, що досить часто представлена цілим рядом співвідносних словоформ, які можна назвати її лексико-комбінаторними і синтаксико-комбінаторними варіантами [Мухин 1964, с. 251]. Велика увага в функціонально-синтаксичній концепції А.М. Мухіна приділяється проблемі системності у синтаксисі, яка виявляється насамперед у розрізненні, з одного боку, опозитивних парадигматичних рядів (членами цих рядів виступають синтаксеми, об'єднані спільністю тієї або іншої семантико-синтаксичної ознаки), з другого – еквіполентних парадигматичних рядів (членами цих рядів є варіанти тієї самої синтаксеми) [Вихованець 1992, с. 8].

На думку Н.В. Гуйванюк, за характером зв'язку з іншими синтаксемами в реченні і тими відношеннями, в передачі яких бере участь та чи інша синтаксема, їх можна поділити на предикативні, напівпредикативні (потенційно предикативні) і непередикативні. До предикативних належать предикативна і предикуюча синтаксеми. Непредикативні – це синтаксеми об'єктного, означального, обставинного і синкретичного типу [Гуйванюк 1999, с. 115].

У праці К.Г.Городенської "Деривація синтаксичних одиниць" [Городенська 1991] аналізується речення як базова одиниця для синтаксеми, пояснюється специфіка базової структури предикатних синтаксем, обґрунтовується думка про те, що вторинні предикатні синтаксеми є конденсатами згорнених речень і семантико-синтаксичних відношень між елементарними реченнями [Городенська 1991, 99-140]. Останнє положення про вторинні предикатні синтаксеми підтримується Е. Кржижковою, яка вважає, що переважна більшість часових і причинових мовних одиниць виникає як результат редукції або номіналізації підрядної частини складнопідрядного речення [Кржижкова 1967, с. 40, 48; Krizkova 1967, с. 510].

За І.Р. Вихованцем, синтаксеми як мінімальні семантико-синтаксичні одиниці виділяються на основі семантико-синтаксичних відношень і мають зовнішнє спрямування, відображаючи стосунки між предметами і явищами позамовного світу. Вони утворюють різні класи у межах простого елементарного і простого неелементарного речення [Вихованець 1993, с. 245].

Вчений обстоює думку, що в простому елементарному реченні функціонують два класи синтаксем – синтаксеми предикатні і субстанціальні, останні перебувають у залежності від перших, мають різні сполучувальні потенції з класами предикатів, засвідчують неоднакове семантичне варіювання. Просте елементарне речення репрезентується тільки однією предикатною синтаксемою і зумовленими її валентністю субстанціальними синтаксемами. Предикатні синтаксеми, які формують структуру семантично елементарного простого речення членуються на такі різновиди: предикати дії, предикати процесу, предикати стану, предикати якості, локативні предикати, предикати кількості. Субстанціальні синтаксеми знаходять свою репрезентацію у суб'єктних, об'єктних, адресатних, інструментальних і локативних синтаксемах [Вихованець 1993, с. 250-264].

Вчений пояснює, що простим ускладненим реченням властиві ознаки конструкції, які за своїми семантико-граматичними характеристиками розміщуються між простими і складними реченнями. І.Р. Вихованець зауважує, що "з-поміж простих речень вирізняються прості ускладнені речення, що за формально-синтаксичними ознаками зближуються з простими реченнями, а за семантико-синтаксичними ознаками – зі складними реченнями. Такі прості ускладнені речення утворюються в результаті формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних трансформацій складних речень" [Вихованець 1993, с. 264].

Найчисельнішу групу простих ускладнених речень формують реченнєві конструкції із вторинними предикатними синтаксемами. Значне місце серед них посідають адвербіальні синтаксеми, які поділяються на такі різновиди: темпоральні, причинові, цільові, допустові і умовні. І.Р. Вихованець аналізує названі синтаксичні одиниці, називаючи їх можливі семантичні, морфолого-синтаксичні і морфологічні варіанти [Вихованець 1992, с. 137-154; Ввихованець 1993, с. 272-276]

Аналізуючи темпоральні синтаксеми, І.Р. Вихованець наголошує на тому, що їх роль полягає у вираженні часових відношень між елементарними простими реченнями. Ці вторинні синтаксичні одиниці сигналізують про одночасний або різночасний перебіг подій чи явищ і їх кількісно-часові вияви: *В хвилях спочинку сідав десь oddаль, клав жовте обличчя на жовту руку, примружував очі і прислухався* (М. Коцюбинський); *Після довгих переїздів на звоцику Лазар опинився в тюрмі* (М. Коцюбинський).

До семантичних варіантів темпоральних синтаксем відноситься протиставлення одночасність-різночасність подій. Не менш важливим у плані семантики протиставленням є опозиційні відношення означеної/неозначеної тривалості. Вчений обстоює положення про те, що темпоральна сфера є сферою абсолютно нейтралізованих із семантичного погляду відмінків.

Нейтралізовані відмінкові закінчення хоча інколи використовуються для значеневого розрізнення темпоральних прийменниково-відмінкових форм, не передають притаманних відмінкам значень. Роль їх тотожна ролі застиглих колишніх відмінкових закінчень у морфологізованих прислівниках типу *увечері, навесні, зранку, удень, улітку* [Вихованець 1992, с. 140].

Загальну кількість темпоральних прийменників сучасної української літературної мови складають 38 одиниць [Вихованець 1980, с. 217]. Це прийменники **близько, в, від (од), впродовж, вслід за, слідом за, до, з, за, між (межи), поміж (помежи), на, над, перед, під, по, при, проти, серед, посеред, через, напередодні, наприкінці, о (об), одночасно з, під час, пізніше (пізніш), після, опісля, починаючи з, протягом, раніше (раніш), у процесі, у ході** та ін.

Темпоральні синтаксеми можуть вказувати на одночасність: *В часи розпаду держави короля Твердка Першого цей рід залишив усвоєму володінні округу Захулм'я* (А. Костенко); *Ціле життя роби, а на старість милостиню проси* (Н.тв.); *Майже протягом 400 років, від 2 ст. до н.е. до 2 ст. н.е. у степах Північного та Східного Причорномор'я панували сармати, які прийшли з Волги* (О. Субтельний); *Наприкінці травня вся наша дивізія рушила будувати доти* (А.Дімаров); *Серед тижня воно якимось не з руки* (А.Дімаров); *Робочий день починався рівно о дванадцятій* (А.Дімаров). Різночасність характеризується показниками часової попередності: *Близько 40 тис. років до н.е. в середині останнього льодовикового періоду з'явився кроманьйонець (або гомо сапієнс) – особина, від якої походить сучасна людина* (О. Субтельний); *-До півдня з тобою монятися буду, чи що?* (Григорій Тютюнник); *Між XIV і XVI ст. на авсцену вийшли країни, які в наступні століття визначатимуть долю України* (О. Субтельний); *Світлицю лишили для відвідувачів – друзів і знайомих, - які тепер, напередодні виїзду Драгоманова за кордон, частенько заходили* (А. Костенко) і часові наступності: *Через кілька днів було якимось не значне церковне свято, якого від початку революції не святкувала добра половина села* (О. Довженко); *Поетична обдарованість обох братів, помітна ще з юнацьких років, вилилась після катастрофи 1825 року у віршах Якова песимістичними мотивами* (А. Костенко); *По якійсь хвилині Харитон запропонував покористуватися його тютюном* (Б. Левін).

Родовий часу поширюється на вузькі шари лексики, куди відносяться назви частин доби, днів тижня, року, пів року і под.: *Тої ж ночі зник султан* (П.Загребельний); *Наступного тижня, у вівторок, на восьму вечора* (А.Дімаров); *-Гарний буде взяток цього літа* (Г. Косинка); *Одного березневого ранку 1876 року з подвір'я молодих Косачів виїхла парокінна бричка, повернула ліворуч, а через кілька хвилин мчала широкою вибоїстою дорогою на на південь* (А. Костенко).

Транспонована відмінкова форма знахідного відмінка найчастіше вживається у прислівниковій семантико-синтаксичній функції часу. Її супроводжують кількісні, вказівні та інші слова-конкретизатори для вираження трьох різновидів одночасності: а) означеної тривалості (слова типу *тиждень, місяць рік, доба, година, хвилина, вічність* і под., кількісними числівниками, неозначеними займенниковими прикметниками; *Цілу ніч мені снівся літак* (А.Дімаров). б) дистрибутивного значення одночасності, утвореного темпоральними словами впоєднані з займенниковим прикметником *кожний: І кожний*

день, і кожну ясну годину розгортається й закривається земля (П. Тичина); в) неозначеної тривалості часу. Знахідний темпоральний поєднується тут зі вказівними займенниковими прикметниками *цей, той* і є непродуктивним елементом синтаксису сучасної української літературної мови: *Балтаджи надягнув сорочку й того ж самого дня сконав у тяжких муках* (П. Загребельний). [Вихованець, Городенська, с. 69; Вихованець 1987, с. 93].

На межі між семантико-синтаксичною і морфологічною адвербіалізацією перебуває обставинний орудний у функції дистрибутивної неозначеної або власне-неозначеної одночасності (темпоральні обставинні відношення), напр.: *Цілісінькими днями, з ранку до вечора, пропадав я в церкві* (А. Дімаров). Цим темпоральним формам властива прислівникова морфологічна атономність і поступова ізольованість від залежних означальних елементів [Вихованець 1988, с. 198]. Орудний часу має три значення: а) час, в один з моментів якого здійснюється явище: *Ранками Євпраксія виходила в той закуток палацового двору, де між стіною з двома чотирикутними вежами й палацом чиясь дбайлива рука посадила кілька грядочок квітів, оточених високими кущами троянд* (П. Загребельний); б) дистрибутивний неозначений час: *Тим часом по всій землі стали виникати монастирі, особливо францисканського та домініканського орденів* (О. Субтельний); в) дистрибутивний означений час: *.. дівчиною якраз тоді – вибирала плоскінь* (Г. Косинка).

Причинові синтаксеми вказують на причину, підставу виникнення дії чи ознаки. За оцінкою І.Р. Вихованця [Вихованець 1992, с. 147], є віддзеркаленням причиново-наслідкових відношень у структурі складного речення, яке є для ускладненого простого речення з названими синтаксемами вихідною (базовою) одиницею. Серед ознак, які відрізняють причинову синтаксему, називаються такі: передування у плані часової перспективи, реальна модальність, пов'язана з певним явищем властивість породжувати наслідок: *-Там за розкрадання колгоспної власності тобі припечуть, що слідує* (Григорій Тютюнник); *За мріями Леся й не помітила, що проїхали уже половину дороги...* (А. Костенко); *Через Причорномор'я вона зазнавала благотворних впливів грецької цивілізації* (О. Субтельний).

Дієприслівники становлять один з морфологічних варіантів причинових синтаксем.: *Замислившись, Євген не помітив, як підійшов до нього з-за спини Роман Блаженко і, зупинившись, теж мовчки став дивитися вниз, на містечко* (О. Гончар); *І, забувши, що розмовляє тільки з металевим приладом, Сахно поспішила дістати з кишені листа*

(Ю. Смолич); *-Тому дозволю собі говорити до вас мовою французів, сподіваючись, що вона відома вам настільки, щоб ви могли мене зрозуміти* (Ю. Смолич).

Цільові синтаксеми наділені часовим планом відносного майбутнього, оскільки функція мети має своїм підґрунтям семантичні ознаки наступності у плані часової перспективи, гіпотетичну модальність бажаності, характер явища, що виступає бажаним наслідком: *Часто об'єднані для зручності в історичних дослідженнях Галиччина і Волинь у XII-XIII ст. були цілком різними князівствами* (О. Субтельний) Відношення мети конкретизують кілька значень адвербіалізованих форм родового і знахідного відмінків: а) значення власне мети : *Вчені зібралися для обговорення дисертації*; б) призначення дії: *Час зарезервований під кінозйомки*; в) причиново-цільове: *Дитина збирає марки для забави*; г) значення заінтересованості у певній дії: *Митець творить для народу* [Вихованець, Городенська, Русанівський 1983, с. 208].

Роль морфолого-синтаксичних цільових синтаксем виконують применниково-відмінкові форми з семантично нейтралізованими відмінковими закінченнями. Основним морфолого-синтаксичним варіантом цих синтаксем вчений вважає

сполуку *через+зн. в.* [Вихованець 1992, с. 147], оскільки вона поширена у всіх функціональних стилях сучасної української літературної мови: *Лисицю полюємо виключно через її знамените хутро* (Остап Вишня). Сильовим еквівалентом цієї сполуки є форма з *метою + род. в.*, яка закріпилася в науковому стилі. З цими морфолого-синтаксичними варіантами перебувають в еквівалентних або синонімічних відношеннях морфолого-синтаксичні варіанти *на +зн.в.*, *під+зн.в.*, *по+зн.в.*, *за+ ор.в.*, *здля+ род. в.*, *в ім'я +род.в.*: *На показ мирові, на осуд виставив автор нінішні суди й людоців судейських* (Б. Левін); *Підперезаний налигачем, у гостроверхій старій шапурині, він (Марко), побрязкуючи занозами, поволеньки збирався на оранку, як той чумак по сіль* (Григорій Тютюнник); *Їдемо у Власівку за лісом* (Григорій Тютюнник); *Доводилося ризкувати першим пацієнтом здля двох інших* (Ю. Смолич); - *Яке ви маєте право забирати в людини життя в ім'я вашої ідеї без її згоди на те?* (Ю.Смолич). Периферійними елементами можна вважати форми *в+зн. і про+зн.*: *На ній (Левчисі) була чиста сорочка, яку вона давно вже тримала у скрині про смерть, і старовинна довга безрукавка, і нова спідниця чорна у синіх дрібних квіточках* (О. Довженко).

У сукупність засобів вираження цільових синтаксем входить інфінітив: *-Пошліть вашого доктора повчитися в древніх асирійців та персів!* (Ю. Смолич); *-Їдемо орати до Вишневого хутора* (Григорій Тютюнник); *-Ничипоре, вставай коней напувати, - розшитовхував конюх свого сусіда* (Григорій Тютюнник);

Допустові синтаксеми вказують на умову, всупереч якій відбувається дія [Загнітко 2001, 181]: *А Чінка, наперекір світові й людям, якийсь веселий, радий* (П. Мирний). Їх можна розташувати на семантичній осі у напрямку, який безпосередньо пов'язаний із “нагнітанням” допустовості – від нейтрального ступеня її вияву до найвиразнішого змістового вираження.

Прийменник *незважаючи на* вказує на різноспрямованість явищ, порушення їх природної взаємопов’язаності, прийменник *всупереч* підкреслює несумісність, невідповідність, суперечність перебігу двох явищ, прийменник *наперекір* посилює відтінок несумісності, невідповідності і суперечності, прийменник *незалежно* від стосується увиразнення незалежності явища від іншого, логічно пов’язаного з ним явища, прийменник *попри* також спрямований на вираження підкресленої несумісності, невідповідності перебігу двох явищ, тоді як прийменник *при* вирізняється з-поміж граматичних елементів своєю семантичною нейтральністю [Вихованець 1992, 152]:

Варіанти допустових синтаксем розрізняються продуктивністю, семантичними відтінками, граматичною спеціалізацією. Морфолого-синтаксичним варіантом першого рангу стає форма *незважаючи на + зн.в.* : *Незважаючи на малесенький вітерець, парило і робилося душно* (Г. Тютюнник), а найпериферійнішим варіантом синтаксеми, її мовленнєвим різновидом є сполука *при+місц. в.*: *-Звичайно, ви самі розумієте, що при всій щирості моїх побажань недавній інцидент не дозволяє мені цілком звіритися на ваше слово* (Ю. Смолич); Між полюсами морфолого-синтаксичної варіантності розташовані “відтінкові” варіанти *всупереч+дав. в.*, *наперекір + дав. в.*, *попри+зн.в.*, *незалежно від + род.в.*: *Всупереч тим віщуванням проходили грози* (М. Рильський); *Наперекір усьому існує ж таки спадкоємність людяного в людині* (О. Гончар); - *Я мушу виконувати обов’язок гостинного господаря незалежно від цього листа* (Ю. Смолич).

Допустові синтаксеми представлені кількома морфолого-синтаксичними варіантами, кожен з яких характеризується чіткими зв'язками з вихідними для них підрядними допустовими частинам складнопідрядних речень.

Умовні синтаксеми визначають у реченні умови виконання дії, тривання стану або

відповідної ознаки [Сучасна 1972, с. 224]: *При нагоді Котляревський виїздив на коні в степ, попускав поводи, слухав мелодію безмежності* (І. Пільгук). Вони наділені диференційними ознаками передування в плані часової перспективи, гіпотетичної і реальної модальності (можливості), характеру явища, що породжує наслідок.

За семантикою найчіткіше протиставляється одне одному значення реальної і гіпотетичної модальності. Оскільки значення умови має певний стосунок до часового перебігу, для увиразнення функції умови інколи вимагаються додаткові засоби, якими виступають лексичні, граматичні елементи, особливе інтонаційне оформлення реченнєвої конструкції.

Найчастіше вживаним морфолого-синтаксичним варіантом мовленнєвого різновиду виступає сполука **при +місц. в.**: *Вітер добрий при стозі, а злий при морозі* (Н.тв.).

Виділяючи адвербіальні синтаксеми, І.Р. Вихованець відносить до цих мовних одиниць темпоральні, причинові, цільові, умовні і допустові синтаксеми. Вчений аналізує можливі семантичні, морфологічні і морфолого-синтаксичні варіанти адвербіальних синтаксем. І.Р. Вихованець переконливо доводить, що адвербіальні синтаксеми є результатом конденсації складнопідрядних речень.

Література:

1. Вихованець 1980: Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. Вихованець 1987: Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
3. Вихованець 1988: Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
5. Вихованець 1993: Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
6. Вихованець, Городенська, Русанівський 1983: Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 220 с.
7. Вихованець, Городенська: Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматики української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 400с.
8. Городенська 1991: Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
9. Гуйванюк 1999: Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
10. Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: Дон НУ, 2001. – 662 с.
11. Іваненко 1979: Іваненко З.І. Прийменникові конструкції з допустовим значенням //Укр. мова і літ. в шк.- 1979. - №4. – С.24-28.
12. Іваненко 1981: Іваненко З.І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення. – К.; Одеса: Вища шк., 1981. – 143 с.
13. Кржижкова 1967: Кржижкова Е. Адвербиальная детерминация со значением места и направления: Опыт трансформационного анализа //Вопр. языкознания. – 1967. – № 2. – С.32-48.
14. Мірченко 2004: Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій. – Вид. 2-ге,

переробл. - Луцьк: Вежа, 2004. – 393с.

15. Мухин 1961: Мухин А.М. Синтаксема как функциональная синтаксическая единица //Филол. науки. – 1961. - №3. – С.53-65.

16. Мухин 1964: Мухин А.М. Функциональный анализ синтаксических элементов (на материале древнеанглийского языка). – М.; Л: Наука, 1964. – 292 с.

17. Степаненко 1997: Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності в структурі словосполучення та речення. – Київ, 1997. – 216 с.

18. Сучасна 1972: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис /За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.

19. Українська 2000: Українська мова. Енциклопедія. – Укр.енциклопедія, 2000. – 752 с.

20. Шульжук 2004: Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. Підручник. – К.: Академія, 2004. –408 с.

21. Krizkova 1967: Krizkova H Adverbialne determinace s vyznamem casovym a pricinum //Slavia.- 1967. - №4. – S.505-522.

Adverbial syntaxems as structural-semantic components of the sentens are analized in the article. Lingvuisitic interprtation of adverbial syntaxems by I.R.Vyhovanets is explained. The examples of the spescification of adverbial syntaxems as parts of speech are given.

Keywords: syntaxem , adverbial syntactic units, simple-complicated centens.